

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА**

КОВАЛЬ Вадим Володимирович

УДК 37.013.42 (075.8)

**СОЦІАЛІЗАЦІЯ НЕПОВНОЛІТНІХ У ПЕНІТЕНЦІАРНИХ
УСТАНОВАХ**

13.00.05 – соціальна педагогіка

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ - 2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Рівненському державному гуманітарному університеті, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор педагогічних наук, професор
Пальчевський Степан Сергійович,
Рівненський державний гуманітарний
університет, професор кафедри загальної і
соціальної педагогіки та акмеології.

Офіційні опоненти – доктор педагогічних наук, професор
Чернуха Надія Миколаївна,
Міжрегіональна Академія управління
персоналом, професор кафедри соціології;
Науковий інститут міжнародної освіти та
проблем управління, генеральний директор;

кандидат педагогічних наук, старший
науковий співробітник
Кушнар'юв Сергій Володимирович,
Державний науково-дослідний
інститут МВС України, заступник
начальника науково-дослідної лабораторії
психологічного забезпечення діяльності ОВС.

Захист дисертації відбудеться: « 22 » квітня 2010 р. о 14-00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.09 при Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано: « 20 » березня 2010 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. М. Вольнова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Вступ України в європейське співтовариство, розбудова громадянського суспільства і правової держави, гуманізація освіти – все це ставить на порядок денний питання про забезпечення державою прав і можливостей дітей та молоді, про сприяння успішній соціалізації молодого покоління.

Аналіз праць вітчизняних і зарубіжних соціологів, психологів, педагогів та правознавців, науково-методичної літератури, практики соціально-педагогічної роботи засвідчив, що соціалізація як процес входження молодої людини в соціальне середовище порушується, якщо індивід не засвоює позитивного соціального досвіду, не може адаптуватися до зразків поведінки та вимог суспільства. Найчастіше соціальна дезадаптація неповнолітніх проявляється в девіантній поведінці, а в окремих випадках – у делінквентній, пов'язаній із правопорушенням.

Вивчення причин дезадаптації неповнолітніх і вчинення ними злочинних дій дозволяє констатувати, що у більшості випадків протиправна поведінка є наслідком недоліків сімейного виховання (байдужість батьків до інтересів і поведінки підлітків, невміння чи небажання їх виховувати, незнання підліткової психології, скоєння батьками чи іншими родичами злочинів у минулому та ін.) та дефіцитарності освіти. Це веде до виходу неповнолітніх на вулицю, зростання питомої ваги асоціальних груп однолітків, які нерідко перевищують вплив батьків і вчителів. Безконтрольність такого спілкування створює потенційно небезпечні ситуації соціального становлення, поглиблює соціальну дезадаптацію дітей та молоді, підвищує ризик вживання неповнолітніми наркотичних речовин, що в поєднанні з вищезазначеними причинами обумовлює скоєння злочинів.

Загальна соціально-педагогічна робота щодо соціалізації неповнолітніх, схильних до девіантної поведінки, здійснюється як в установах освіти, позашкільних навчальних закладах, так і в спеціалізованих та соціально-педагогічних службах. Порушені питання знайшли відображення і в працях ряду дослідників. Так, проблеми соціалізації неповнолітніх розкриваються Г. Андрєєвою, М. Євтухом, А. Капською, І. Коном, Н. Лавриченко, М. Лукашевичем, Л. Міщик, А. Мудриком та ін. Специфіку роботи з девіантними неповнолітніми висвітлюють В. Бочарова, О. Карпенко, В. Лютий, Н. Максимова, М. Панасюк, В. Оржеховська, Н. Чернуха та ін. Водночас особливої уваги потребує соціально-педагогічна робота з підлітками асоціально-кримінальної спрямованості, зокрема неповнолітніми злочинцями, які за вироками судів відбувають покарання в пенітенціарних установах.

Теоретичний аналіз і практика роботи доводять, що особливість середовища виховних колоній, в яких відбувають кримінальне покарання неповнолітні, обумовлює складну специфічну структуру соціалізуючого процесу засуджених, який обов'язково має будуватися з урахуванням процесу пенітенціарної десоціалізації означеної категорії осіб. Ґрунтовні дослідження з порушеного питання проведено вітчизняними фахівцями пенітенціарної педагогіки – О. Бецом,

О. Киричуком, В. Кривушою, С. Кушнар'овим, С. Пальчевським, Г. Радовим, В. Синьовим та ін. Окремі проблеми ресоціалізації неповнолітніх злочинців у пенітенціарних установах розглядаються у працях В. Наливайка, Н. Пісоцької, О. Пташинського, В. Трубнікова, О. Ярового та ін. Значні напрацювання в цій сфері зробили зарубіжні вчені Дж. Берн, Л. Боукер, Д. Гарріті, І. Гоффман, Д. Калтунг, К. Кауфман, Р. Морган, Ф. Таксман та ін.

Однак зростаючі вимоги підготовки до соціального включення засуджених неповнолітніх після звільнення вимагають відповідного коригування соціалізуючого процесу у пенітенціарних установах. В той же час традиційна система ресоціалізації засуджених неповнолітніх у виховних колоніях не може забезпечити повноцінну підготовку означеної категорії осіб до життя у суспільстві після звільнення, особливо в умовах перебудови політичних, економічних і соціальних відносин у нашій державі. Отже, наявна *суперечність*: з одного боку, між необхідністю посилення соціально-педагогічної уваги до контингенту цих установ, з другого, неготовністю соціально-педагогічних працівників до використання адекватних засобів соціалізації правопорушників. Нерозробленість проблеми, її актуальність і потреби практики зумовили вибір теми дослідження: **„Соціалізація неповнолітніх у пенітенціарних установах ”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане згідно з планом науково-дослідних робіт кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету та є складовою теми „Феноменологія морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис” (№ держреєстрації 0106В000636), над якою працює кафедра.

Тему дослідження затверджено вченою радою Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 1 від 31.09.2005 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої Ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 8 від 25.10.2005 р.).

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати, розробити та впровадити модель соціалізуючого процесу засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах і визначити місце та функції соціального педагога в організації соціально-педагогічної роботи з означеною категорією осіб.

Для реалізації поставленої мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати стан проблеми соціалізації неповнолітніх правопорушників у соціально-педагогічній теорії та практиці.

2. Розкрити специфіку середовища та соціалізаційних процесів у пенітенціарних установах для неповнолітніх.

3. Обґрунтувати модель соціалізуючого процесу засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах та окреслити відповідні їй стратегічні напрями та етапи соціально-педагогічної роботи.

4. Визначити місце та функції соціального педагога в організації соціалізуючого процесу неповнолітніх правопорушників у пенітенціарній установі.

5. Довести ефективність дії моделі соціалізуючого процесу щодо засуджених неповнолітніх та виявити позитивний соціально-педагогічний вплив даного процесу, спрямованого на профілактику та подолання пенітенціарної

десоціалізації означеної категорії осіб.

Об'єкт дослідження – соціалізуючий процес неповнолітніх правопорушників в умовах пенітенціарних установ.

Предмет дослідження – стратегічні напрями, етапи і зміст соціалізуючого процесу неповнолітніх у пенітенціарних установах.

Гіпотеза дослідження. Якщо під час організації соціалізуючого процесу неповнолітніх у пенітенціарній установі дотримуватись реалізації спеціальних стратегічних напрямів й етапів соціально-педагогічної роботи, враховувати специфіку особистості засуджених, режимні умови їх утримання та характер контактів із батьками та представниками громадськості, визначити місце та функції соціального педагога в організації соціально-педагогічної роботи із засудженими, то це сприятиме поглибленню й активізації формування готовності означеної категорії осіб до соціального включення після звільнення.

Для розв'язання поставлених завдань і перевірки гіпотези використано комплекс *методів дослідження: теоретичні* – аналіз філософської, соціологічної, психолого-педагогічної, соціально-педагогічної літератури та нормативних документів із проблеми дослідження з метою виявлення методологічних і наукових засад соціалізації особистості, вивчення стану проблеми та встановлення стратегічних напрямів соціалізуючого процесу неповнолітніх правопорушників; аналіз, синтез, порівняння, узагальнення з метою дослідження специфіки середовища та соціалізаційних процесів у пенітенціарних установах для неповнолітніх; *емпіричні* – спостереження, бесіда, анкетування, інтерв'ювання, тестування з метою виявлення соціально-педагогічних механізмів впливу на процес соціалізації засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах; *педагогічний експеримент* (констатувальний, формувальний, контрольний) дозволив перевірити ефективність дії моделі соціалізуючого процесу неповнолітніх у пенітенціарних установах та визначити рівень готовності означеної категорії осіб до соціального включення після звільнення; *методи математичної статистики* слугували для обробки експериментальних даних.

Методологічною та теоретичною основою дослідження є Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст., Декларація „Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні”, Державна цільова соціальна програма „Молодь України” на 2009-2015 роки, Закон України „Про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді України”; концептуальні положення філософії, психології, соціальної педагогіки щодо проблем порушення соціалізації у молодіжному середовищі (Н. Андрієнкова, І. Бех, Н. Лавриченко, Л. Сущенко та ін.); психолого-педагогічні концепції формування особистості підлітка (Б. Вульф, О. Газман, І. Кон, А. Кочетов, О. Леонтєв, С. Рубінштейн та ін.); педагогічні теорії щодо розвитку особистості в системі соціально-виховної роботи (В. Бочарова, Ю. Василькова, І. Зверєва, А. Капська, Л. Коваль та ін.); соціально-педагогічні основи запобігання правопорушенням у поведінці неповнолітніх (А. Бандурка, В. Лютий, Л. Міщик, В. Наливайко, В. Оржеховська та ін.); положення про підходи до організації соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками у пенітенціарних закладах (Ю. Антонян,

О. Беца, С. Пальчевський, Г. Радов, В. Синьов, В. Трубников та ін.).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *вперше науково обґрунтовано* модель соціалізуючого процесу засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах; *визначено* основні етапи і зміст соціально-педагогічного супроводу неповнолітніх злочинців у пенітенціарних установах як специфічного комплексу превентивних, просвітницьких, діагностичних та коригуючих заходів, спрямованих на проектування умов успішної соціалізації підлітків;

– *окреслено* ключові стратегії соціалізуючого процесу неповнолітніх правопорушників і місце та функції у їхній реалізації соціального педагога; *розкрито* виховний потенціал морального та правового виховання як стратегічних напрямів соціалізуючого процесу в пенітенціарній установі для неповнолітніх;

– *виявлено* чинники, що зумовлюють пенітенціарну десоціалізацію; обґрунтовано критерії, показники та рівні готовності неповнолітніх засуджених до соціального включення; *уточнено* основні терміни понятійно-категорійного апарату: „соціалізація”, „пенітенціарна десоціалізація”, „готовність до соціального включення”, „соціалізуючий процес”;

– *подальшого розвитку* набуло обґрунтування прийомів самовиховання неповнолітніх у пенітенціарних установах як ефективної стратегії їх інтеріоризації та соціалізації в цілому.

Практичне значення одержаних результатів: упроваджено модель соціалізуючого процесу засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах; розроблено та перевірено на практиці комплекс соціально-педагогічних заходів, спрямованих на попередження та подолання пенітенціарної десоціалізації; розроблено та реалізовано систему діагностичних та розвивальних завдань; апробовано авторську форму облікового журналу діагностики, планування та обліку роботи щодо здійснення соціально-педагогічного супроводу засудженого.

Результати дослідження можуть стати основою для розробки стратегій соціалізуючого процесу неповнолітніх правопорушників у період їх перебування в слідчому ізоляторі аж до виходу на волю з установ ув'язнення і перших місяців адаптації до нового життя, а також можуть бути використані у практичній роботі та при підготовці фахівців соціально-педагогічної сфери, які здійснюватимуть соціально-педагогічний супровід неповнолітніх правопорушників у пенітенціарних установах або соціальних службах після виходу їх на волю.

Основні положення та результати дослідження апробовано та *впроваджено* у практику соціалізуючого процесу Дубенської виховної колонії (довідка № 07-245 від 10.07.2009 р.), притулку для дітей ССД Рівненської ОДА (довідка № 8/1451 від 20.08.2009 р.), служби у справах дітей Рівненського міськвиконкому (довідка № 01-7/1749 від 24.09.2009 р.), Рівненського обласного центру зайнятості (довідка № 01-3114 від 29.09.2009 р.), Управління Державного департаменту України з питань виконання покарань та СІЗО м. Рівне (довідка № 13/8-1457 від 01.09.2009 р). Загалом дослідженням було охоплено 228 респондентів (серед них 70 працівників соціально-педагогічної сфери, 63 працівники пенітенціарної системи та 95 неповнолітніх засуджених).

Особистий внесок автора. У спільній програмі з конституційного та адміністративного права для кооперативних технікумів та коледжів (співавтори: Т. Совгір, К. Ємельянова, Н. Єрмоленко) авторськими є теми – про права, свободи та обов'язки людини і громадянина та відповідальність за адміністративні правопорушення; у спільній програмі, наочному посібнику, методичних рекомендаціях для самостійної роботи і тестах для студентів кооперативних технікумів і коледжів з кримінального права та кримінального процесу (співавтори: К. Ємельянова, В. Іваниченко, В. Столяров) авторськими є теми щодо кримінальної відповідальності, покарання і провадження кримінальних справ неповнолітніх; у спільному наочному посібнику з цивільного процесу для студентів кооперативних технікумів і коледжів (співавтори: М. Андрашко, Г. Антипчук, В. Столяров) авторською є тема – представництво неповнолітніх у цивільному процесі; у спільному наочному посібнику з трудового права (співавтори: К. Ємельянова, В. Іваниченко, В. Столяров) авторською є тема – права неповнолітніх у трудових відносинах.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і результати дослідження оприлюднено на науково-практичних конференціях: *міжнародних* – „Формування громадянського суспільства в контексті Європейської інтеграції” (Рівне, 2005), „Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ” (Рівне, 2008), „Актуальні проблеми підготовки фахівців у галузі соціально-педагогічної роботи” (Ніжин, 2009). Окремі положення дисертації було обговорено і схвалено на методичних семінарах викладачів юридичних дисциплін економічно-правових коледжів (Вінниця, Житомир, Рівне), на засіданнях кафедр педагогіки, політології та соціології, щорічних підсумкових конференціях Рівненського державного гуманітарного університету.

Публікації. Основний зміст дослідження висвітлено у 15 друкованих працях. З них: 8 одноосібних статей (6 – у наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України), 6 робіт навчально-методичного характеру (у співавторстві), 1 програма навчальної дисципліни (у співавторстві).

Загальний обсяг особистого доробку становить 7,4 друкованих аркушів.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел, 6 додатків на 9 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 196 сторінок, з них основного тексту – 163 сторінки. Робота містить 8 таблиць та 16 рисунків на 32 сторінках. У списку використаних джерел 207 найменувань, з них 8 іноземною мовою.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У *вступі* обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету і завдання дослідження, визначено об'єкт, предмет, гіпотезу та методи дослідження, викладено методологічні та теоретичні основи, розкрито наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, відображено відомості про апробацію та впровадження результатів дослідження, представлено структуру дисертації.

У першому розділі – „*Теоретичні основи соціалізації неповнолітніх правопорушників*” – з’ясовано теоретичні основи соціалізуючого процесу особистості, визначено чинники десоціалізації неповнолітніх та технологію їх соціальної реабілітації, досліджено специфіку середовища та соціалізуючих процесів у пенітенціарних установах для неповнолітніх, окреслено стратегічні напрями соціалізуючого процесу неповнолітніх в умовах виховних колоній.

У дослідженні доведено, що *соціалізація* – це комплексний процес включення особистості у соціальне оточення шляхом соціальної адаптації та інтеріоризації, який може бути успішним за умови соціально спрямованого педагогічного управління. Обґрунтовано, що соціалізація – це складний процес, у ході якого під впливом як позитивних, так і негативних чинників формується соціальний потенціал особистості.

На основі вивчення проблем соціальної адаптації встановлено, що означений процес нерозривно пов’язаний зі сформованістю правової культури особистості, з розумінням наявних у суспільстві політичних, правових, етичних явищ та засвоєнням приписів правових і моральних норм в якості власних життєвих установок. На основі цього, *правове та моральне* виховання визначено як *стратегічні напрями* підготовки неповнолітніх, які перебувають у пенітенціарних установах, до соціальної адаптації в суспільстві. Означений теоретичний висновок знайшов підтвердження в результатах опитування, проведеного серед практичних працівників правоохоронної та соціально-педагогічної сфер. Більшість респондентів (52,9%) вважають, що основою успішної ресоціалізації неповнолітніх засуджених та позитивної адаптації їх у суспільстві є сформовані моральні якості особистості та відповідний рівень правової культури.

З’ясовано, що неповнолітніх засуджених у пенітенціарних установах часто примушують до виконання формальних приписів адміністрації установ, що порушує принцип добровільності у включенні до ресоціалізаційного процесу. У зв’язку з цим стверджується, що засуджені мають бути свідомо готовими до ресоціалізації, а це досягається через *самовиховання* особистості. Саме це можна вважати як ще один зі *стратегічних напрямів* соціалізуючого процесу в пенітенціарній установі. Такий висновок підтвердило 27,9% опитаних практичних працівників правоохоронної та соціально-педагогічної сфер, які вважають, що запорукою успішної ресоціалізації неповнолітніх правопорушників та позитивної адаптації їх у суспільстві є свідомо готова готовність засуджених до зміни своєї поведінки.

Отже, основою успішної ресоціалізації неповнолітніх засуджених та подальшої їх позитивної соціалізації у суспільстві є певні моральні якості особистості, відповідний рівень правової культури та свідомо готова готовність до ресоціалізації. Ці складові формуються за допомогою морального, правового виховання та самовиховання, що розглядаються нами як *основні стратегічні напрями соціалізуючого процесу в пенітенціарній установі*.

На основі вивчення соціальних та особистісних чинників делінквентної поведінки неповнолітніх окреслено *технологію соціальної реабілітації* означеної категорії осіб, яка сформувалася у вітчизняній практиці. Вона стала підґрунтям у побудові авторської моделі соціалізуючого процесу засуджених неповнолітніх у

пенітенціарних установах, а також основою організації роботи соціального педагога з неповнолітніми злочинцями. *Завданнями* соціальної реабілітації неповнолітніх визначено: встановлення причин девіантної поведінки підлітка, умов, що сприяють її виникненню; усунення особистісних якостей, що зумовлюють делінквентну поведінку або заважають соціальній адаптації; виявлення та попередження чинників соціального середовища, що ускладнюють соціальну адаптацію підлітка або негативно впливають на формування його особистості та поведінки; допомога у розвитку позитивних особистісних якостей, оволодінні вміннями, необхідними для подолання проблем і задоволення потреб; сприяння закріпленню у неповнолітнього мотивації до нормативної поведінки; інтегрування його до соціально-позитивного середовища; визначення соціальних умов, необхідних для повноцінної життєдіяльності неповнолітнього. *Етапами* соціальної реабілітації означеної категорії осіб визначено: встановлення контакту з проблемним підлітком, його сім'єю; дослідження чинників соціального середовища, що негативно впливають на неповнолітнього, заважають його соціальній адаптації; планування реабілітаційних заходів; координація спільних дій з навчально-виховними закладами, правоохоронними установами, громадськими організаціями та забезпечення індивідуального педагогічного підходу до підлітка; корекція особистісних рис, які сприяють соціальній дезадаптації; корекція негативного впливу соціального оточення; створення умов для повноцінного розвитку творчих здібностей неповнолітнього, самореалізації у творчій діяльності, праці; включення до соціальних груп однолітків з повною соціально-позитивною спрямованістю; психологічна підтримка і зворотний зв'язок; оцінка процесу та результату реабілітації.

Результати опитування практичних працівників правоохоронної та соціально-педагогічної сфер підтвердили, що однією із найбільш важливих передумов успішної соціальної реабілітації неповнолітніх з делінквентною поведінкою є вивчення, встановлення та корекція негативного впливу соціального середовища на особистість правопорушника. Означене стало підставою дослідження соціалізуючих процесів у пенітенціарних установах та особливостей середовища, у якому перебувають неповнолітні засуджені під час відбування покарання.

З'ясовано, що у діяльності вітчизняних пенітенціарних установ для неповнолітніх існують такі проблеми: пенітенціарна установа продовжує функціонувати як напівзакрита організація, її діяльність позбавлена цілеспрямованого соціального змісту, має місце відчуження суспільних інституцій від виховних колоній для неповнолітніх, які фактично є установами виконання покарань, але не пенітенціарними за сутністю. Наголошено що, відмінність за сутністю між пенітенціарною установою для неповнолітніх та виховною колонією полягає в недостатній соціальній спрямованості останньої. Означене підтвердилося результатами опитування. Більшість респондентів (85,3%) дотримується думки, що діяльність пенітенціарних установ для неповнолітніх позбавлена акцентованого соціального змісту.

На основі вивчення особливостей соціалізуючого процесу в пенітенціарних установах для неповнолітніх засуджених визначено, що він має складну

структуру. *Соціалізуючий процес засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах* – це формування (збереження та нарощування) соціального потенціалу особистості з метою успішного постпенітенціарного включення її у соціальне оточення на основі поетапної цілеспрямованої реалізації комплексу взаємопов'язаних заходів суб'єктами соціально-педагогічної діяльності.

Формування позитивно спрямованого потенціалу неповнолітніх засуджених відбувається у процесі їх *ресоціалізації* – повторної, післякризової соціалізації індивіда. За кримінально-виконавчим законодавством України, ресоціалізація – це усвідомлене відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. Однак штучне відокремлення соціальної адаптації від ресоціалізації (за назвами дільниць у виховній колонії), свідчить про розрив єдиного соціалізуючого процесу із засудженими. Це дозволило припустити, що чинне кримінально-виконавче законодавство України побудоване на формальних приписах, які знаходяться у суперечності з основними положеннями теорій соціальної роботи та соціальної педагогіки, де соціалізація розуміється як безперервний процес, який охоплює все свідоме життя людини та включає соціальну адаптацію та інтеріоризацію. Дослідженням доведено, що соціальна адаптація до норм і цінностей суспільства має відбуватися впродовж всього процесу ресоціалізації засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах, а не лише за півроку до звільнення у дільниці соціальної адаптації.

Практика показала, що неповнолітні засуджені у місцях позбавлення волі засвоюють нові правила поведінки та норми адаптуючись до умов пенітенціарної установи. Тому в період перебування неповнолітнього засудженого у виховній колонії відбувається одночасно і соціалізація особистості з погляду пенітенціарного середовища та її десоціалізація з погляду норм і цінностей суспільства.

Встановлено, що виховна колонія, виконуючи ресоціалізуючі функції, одночасно є інститутом пенітенціарної десоціалізації неповнолітніх, які перебувають у ній. При цьому *пенітенціарну десоціалізацію неповнолітніх* розглянуто як процес втрати ними соціального потенціалу (цінностей і норм) під впливом негативних факторів пенітенціарного середовища, до якого засуджені вимушені адаптуватися. Основними чинниками, що зумовлюють цей процес у пенітенціарних установах, є ізоляція неповнолітнього від зовнішнього світу, постійне спілкування з одними і тими ж людьми, втрата свободи діяльності, кримінальна субкультура засуджених, специфічні ієрархічні стосунки між ув'язненими та персоналом, формалізовані правила пенітенціарної установи, „привілеї” та покарання. Результати дослідження, проведеного за участю практичних працівників пенітенціарного та позапенітенціарного супроводу свідчать, що найбільш суттєвими чинниками пенітенціарної десоціалізації є формалізовані правила пенітенціарної установи, привілеї та покарання (45,6% респондентів) та кримінальна субкультура засуджених (42,6% респондентів). Це дозволило припустити, що попередження та подолання негативного впливу пенітенціарного середовища сприятиме підвищенню ефективності соціалізуючого процесу засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах.

У другому розділі – *„Проектування соціалізуючого процесу неповнолітніх правопорушників у пенітенціарних установах”* – обґрунтовано модель соціалізуючого процесу засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах, окреслено стратегічні напрями соціально-педагогічної роботи в умовах пенітенціарних установ для неповнолітніх, а також місце та функції соціального педагога в організації соціалізуючого процесу неповнолітніх правопорушників.

Результати констатувального експерименту, проведеного серед неповнолітніх засуджених, вказали на недостатній рівень готовності правопорушників до постпенітенціарного соціального включення, що обумовлюється низькою правовою культурою та відсутністю необхідних моральних якостей означеної категорії осіб. Це проявилось в тому, що серед опитаних 57,9% вважає призначену судом міру кримінального покарання несправедливою, а 35,8% не усвідомлює свою вину за скоєний злочин; лише 36,8% правопорушників засуджують злочинний спосіб життя, 38,9% готові чесною працею та законслухняною поведінкою заслужити довіру і повагу людей після звільнення, а 33,7% респондентів припускають спілкування з колишніми друзями, які засуджують їх за вчинений злочин. Тільки 25,3% засуджених після звільнення планують працювати за набутою у виховній колонії спеціальністю, а 29,5% продовжувати навчання; 66,3% опитаних в майбутньому готові продовжувати свої стосунки із батьками, а 28,4% створювати свою сім'ю. Отримані результати підтвердили теоретичні припущення про десоціалізуючий вплив пенітенціарного середовища та існуючі недоліки в організації морально-правового виховання і самовиховання.

Для підвищення ефективності процесу ресоціалізації та зменшення негативного впливу на засуджених неповнолітніх десоціалізуючих пенітенціарних факторів у ході дослідження було розроблено та впроваджено *модель соціалізуючого процесу засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах*, яка ґрунтувалася на соціально-педагогічному супроводі означеної категорії правопорушників (рис.1). Модель містила такі елементи: суб'єкти соціально-педагогічного супроводу, етапи супроводу та стратегії соціально-педагогічного впливу на засуджених.

Щодо *суб'єктів соціалізуючого процесу*, то, спираючись на думку практичних працівників соціально-педагогічної сфери, органів внутрішніх справ та пенітенціарних установ для неповнолітніх, ми дійшли висновку, що на сьогодні для активізації соціалізуючого процесу засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах існує необхідність у залученні до соціально-педагогічної роботи спеціально підготовлених фахівців, які могли б спрямовувати та координувати дії всіх суб'єктів соціально-виховної діяльності в означених установах. Водночас посада соціального педагога на сьогодні не передбачена штатними розписами пенітенціарних установ для неповнолітніх, а організуючі та координуючі функції щодо соціалізуючого процесу неповнолітніх засуджених фактично виконують заступники начальників виховних колоній із соціально-виховної та психологічної роботи. Ми розглядаємо соціального педагога як координатора дій суб'єктів соціалізуючого процесу, як ключову фігуру в організації соціалізуючого процесу зі спецконтингентом.

Оскільки функціонування моделі соціалізуючого процесу засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах має забезпечувати соціальний педагог, який володіє специфічною професійно спрямованою компетентністю, то у дослідженні обґрунтовано *структуру професійної компетентності соціального педагога пенітенціарної установи для неповнолітніх*, яка включає рольові характеристики та професійні якості, необхідні для роботи в специфічних умовах пенітенціарних установ для неповнолітніх (рис.2).

РОЛЬОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ:

Рис. 2. Структура професійної компетентності соціального педагога пенітенціарної установи для неповнолітніх

Наголошено, що *професійні знання* соціального педагога пенітенціарної установи для неповнолітніх є основою для формування професійних якостей і мають містити: *загальні знання* з філософії, історії, мистецтва, літератури, релігії, економіки, етики, права, медицини та *спеціальні знання* з соціології, соціальної і загальної педагогіки, психології. Під час підготовки до роботи з неповнолітніми засудженими соціальний педагог повинен оволодіти знаннями з кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого права, пенітенціарної педагогіки; усвідомити особливості професійної діяльності, її структуру та зміст як необхідні передумови успішного виконання професійних завдань.

Обов'язковим елементом професійної компетенції соціального педагога пенітенціарної установи для неповнолітніх як дієвої техніки спеціаліста, призначеної для реалізації професійних функцій є його *професійні вміння*, а саме: актуалізувати соціальні явища, процеси; використовувати на практиці засвоєні знання для вирішення педагогічних, методичних, організаційно-управлінських завдань; діагностувати і давати практичні рекомендації засудженим із психологічних, побутових, соціальних проблем, пов'язаних із сім'єю та особистістю; забезпечувати профілактику прояву у неповнолітніх засуджених девіацій психічного і соціального характеру на рівні адміністрації пенітенціарної установи й вихованця; виявляти і використовувати можливості соціальних інститутів суспільства у ресоціалізації неповнолітніх засуджених; надавати консультативну, організаційну, педагогічну допомогу співробітникам пенітенціарних установ у вирішенні проблем соціально-педагогічного супроводу вихованців. Професійні вміння соціального педагога пенітенціарної установи для

неповнолітніх мають забезпечуватися відповідною системою професійних знань і навичок соціально-педагогічної діяльності: інтерв'ювання, адміністрування і планування, встановлення взаємовідносин: особистість – особистість, особистість – сім'я, особистість – група, особистість – суспільство.

Встановлено, що професійні якості соціального педагога пенітенціарної установи для неповнолітніх повинні включати п'ять блоків: 1) професійної спрямованості; 2) професійного мислення; 3) експресивні; 4) організаторські; 5) комунікативні. Домінуючим блоком виступають комунікативні якості, через які трансформуються всі професійні функції та реалізуються професійні якості соціального педагога. Тому питанню формування таких комунікативних якостей соціального педагога як контактність, терпимість, тактовність, високий рівень ідентифікації, доброзичливість, толерантність, чуйність, чутливість має надаватися особлива увага у підготовці соціальних фахівців означеної професії.

Водночас визначено основні ознаки професійної непридатності соціального педагога до роботи в умовах пенітенціарної установи для неповнолітніх: недостатній рівень самоактуалізації, невпевненість у собі, низький рівень психічної стабільності, дискомфорт від роботи у режимній установі, відчуття страху впродовж роботи із засудженими, готовність до агресії щодо засуджених або їх родичів, протипоказання за станом здоров'я.

На основі вище означеного метою соціально-педагогічної діяльності соціального педагога у пенітенціарній установі є створення сприятливих умов продуктивного соціального розвитку неповнолітнього засудженого та підготовки його до соціального включення після звільнення. Соціальний педагог пенітенціарної установи для неповнолітніх має виконувати наступні професійні функції: *діагностичну* – вивчає особливості характеру, моральні якості, рівень правосвідомості, ступінь десоціалізації засудженого, чинники негативного впливу на них мікросередовища; *організаційну* – проводить організаційну роботу щодо здійснення стратегій соціалізуючого процесу засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах; *соціально-педагогічну* – допомагає в соціальній реабілітації неповнолітнім засудженим, залучає до роботи соціальні служби, громадські організації, родичів засуджених тощо; *профілактичну* – приводить заходи щодо попередження проявів делінквентної поведінки з боку неповнолітнього засудженого; *комунікативну* – встановлює контакти із засудженими, здійснює обмін інформацією з іншими суб'єктами соціалізуючого процесу, визначає найефективніші стратегії соціальної допомоги; *прогностичну* – прогнозує розвиток подій під час соціально-педагогічного супроводу, виробляє моделі формування позитивної соціальної поведінки вихованця для успішної його ресоціалізації; *правозахисну* – використовує чинну нормативно-правову базу у наданні необхідної допомоги та підтримки засудженим, їх захисту від негативного впливу оточуючого середовища; *психологічну* – консультує засуджених та інших суб'єктів соціалізуючого процесу з питань міжособистісних стосунків.

Соціалізуючий процес має ґрунтуватися на організованому соціальним педагогом соціально-педагогічному супроводі неповнолітніх у пенітенціарних установах, який ми розуміємо як комплекс превентивних, просвітницьких,

діагностичних і коригувальних заходів, спрямований на проектування та реалізацію умов для успішної соціалізації підлітків під час відбування кримінального покарання, перспектив їх особистісного зростання.

Реалізація соціально-педагогічного супроводу засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах здійснювалася протягом семи *етапів*, що відображені нами у моделі (див. рис.1). Доведено, що найважливішим етапом супроводу доцільно вважати *соціально-педагогічну діагностику підлітка*, тобто зустріч і первинне опрацювання соціально-педагогічного стану засудженого, особистісних чинників його делінквенції. Результати експериментального дослідження показали, що, на думку практичних працівників правоохоронної та соціально-педагогічної сфер (64,6%), діагностичне соціально-педагогічне обстеження неповнолітнього правопорушника (перший етап супроводу) має відбуватися до прибуття засудженого у пенітенціарну установу, а саме – у слідчому ізоляторі або в територіальних підрозділах правоохоронних органів при застосуванні інших запобіжних заходів, передбачених Кримінально-процесуальним кодексом України.

Доведено, що ефективність діагностичного етапу значно підвищується, якщо враховувати можливості працівників органів дізнання та слідства у вивченні середовища (сім'я, школа, коло друзів та ін.), в якому перебував неповнолітній до вчинення злочину та чинників його протиправної поведінки. Соціальний педагог за допомогою працівників правоохоронних органів має провести поглиблену, розширену соціально-педагогічну діагностику неповнолітнього правопорушника, результати якої зафіксувати в уніфікованому обліковому журналі діагностики, планування та обліку роботи щодо здійснення соціально-педагогічного супроводу засудженого, форма якого розроблена нами та міститься у додатках дисертації. Означений журнал після звільнення засудженого має направлятися у соціальні служби за місцем його майбутнього перебування для використання у плануванні та наданні подальшої соціально-педагогічної допомоги неповнолітньому.

Враховуючи попередньо визначені *стратегічні напрями* соціалізуючого процесу засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах – правове, моральне виховання та самовиховання, опрацьовано кожен з цих стратегій та окреслено відповідні їм форми, методи і прийоми роботи щодо активізації соціалізуючого процесу неповнолітніх у пенітенціарних установах.

Основні *завдання правового виховання* засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах полягали у формуванні їх правової культури, що складається передусім із свідомого ставлення правопорушників до своїх прав та обов'язків перед суспільством і державою, зміцненні життєвої позиції, підвищенні соціальної активності, загостренні почуття недопустимості неправомірної поведінки, тобто сприянні процесу соціалізації неповнолітніх злочинців. *Формами правового виховання* засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах є: правова освіта, правова пропаганда, правова агітація, правова просвіта, правомірна соціально активна діяльність неповнолітніх. До найбільш ефективних *методів правового виховання* засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах відносимо: переконання, покарання, наочну агітацію,

позитивний приклад вихователя, розв'язання юридичних казусів, заохочення, критику і самокритику, навіювання, наслідування.

Моральне виховання засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах здійснюється у специфічних умовах: несприятливе у виховному відношенні середовище, регламентація правовими нормами процесу морального виховання; ізоляції неповнолітніх засуджених від суспільства, однорідне статеве середовище, обмеження можливостей для формування у вихованців досвіду моральної поведінки в умовах колонії. Тому у змісті морального виховання неповнолітніх засуджених превалювали такі його напрями, які найбільше сприяли процесу подолання тих негативних аморальних якостей, що спонукали їх до скоєння злочинів, та формування таких моральних якостей, які гарантували б їх правомірну поведінку у суспільстві після відбуття покарання. Такими *напрямами* вважаємо: формування основних національних моральних цінностей (патріотизм, почуття національної гідності, історична пам'ять), розвиток загальнолюдських моральних цінностей (доброта, любов, чесність, гідність, справедливість), виховання несприйнятливості до негативних явищ побутового оточення, статеве виховання і підготовка до сімейного життя, ознайомлення з основами християнської моралі, формування непримиренного ставлення до наркотиків та алкоголю, виховання поваги до закону. Основними організаційними *формами морального виховання* у пенітенціарних установах для неповнолітніх є: масові (тематичні вечори, зустрічі з видатними людьми, огляди, конкурси, олімпіади, виставки стінної преси та ін.), групові (диспути, тренінги, інтерактивні бесіди, години класного керівника, гуртки, робота з пресою, радіо – і телепередачами та ін.) та індивідуальні (бесіди-консультації, тренінги). До *методів морального виховання* засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах відносимо наступні: переконання та роз'яснення; заохочення і покарання; критика і самокритика, особистий приклад вихователя, довіра, повага.

Дослідженням доведено, що *самовиховання* неповнолітніх у пенітенціарних установах як педагогічно керований процес має проходити наступні *етапи*: усвідомлення особистісних негативних якостей, що сприяли вчиненню злочину; осмислення важливості позитивних якостей, що вимагають самовиховання; оволодіння навичками самостійної роботи у самовихованні, складання програми самовиховання за допомогою соціального педагога та здійснення вихованцем самовиховання за обраним напрямом. Основними *прийомами* самовиховання неповнолітніх в пенітенціарних установах вважаємо: самоаналіз, самопереконання, самозобов'язання, самонавіювання, самопримус, самозаохочення.

Експериментально-дослідна робота щодо проектування та перевірки дієвості моделі соціалізуючого процесу засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах здійснювалася за двома напрямами. Перший базувався на залученні до дослідження фахівців соціальної, педагогічної та психологічної сфер діяльності, працівників органів внутрішніх справ та пенітенціарних установ для встановлення вихідних положень формування моделі соціалізуючого процесу засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах, другий – на проведенні експериментально-дослідної роботи з неповнолітніми засудженими з метою

перевірки дієвості моделі соціалізуючого процесу у пенітенціарних установах для неповнолітніх. Для експериментальних досліджень була розроблена та реалізована система діагностичних завдань: опитування (анкетування, бесіди), спостереження, самооцінка, якісний і кількісний аналіз експериментальних даних.

Експериментальна робота у пенітенціарній установі проводилася з групами неповнолітніх засуджених, які утримувалися у дільниці ресоціалізації. Для проведення експериментальної роботи було визначено дві групи неповнолітніх засуджених: експериментальна (63 особи), з якою проводилися коригувальні соціально-педагогічні заходи за визначеними у моделі напрямами в поєднанні з плановими загальноколонійськими ресоціалізуючими заходами; контрольна (32 особи), з якою проводилися тільки заплановані адміністрацією установи ресоціалізуючі заходи. Розподіл на групи проведено за алфавітними списками шляхом порядкового розрахунку: 1-2 – ЕК; 3 – КГ.

Критерієм оцінки ефективності соціалізуючого процесу неповнолітніх засуджених у пенітенціарних установах була встановлена *готовність до постпенітенціарного соціального включення*, яка визначена нами як специфічна характеристика особистості, що включає наявність правових знань з питань успішної адаптації у суспільстві після відбування покарання у контексті профілактики протиправної поведінки, трудової зайнятості, комунально-побутового влаштування, підвищення освітнього рівня, отримання медичної допомоги; сукупність моральних якостей засуджених, які обумовлюють їх правомірну поведінку на волі, ставлення до оточуючих і самих себе у відповідності з принципами і нормами моралі; бажання вирішувати постпенітенціарні проблеми та прагнення реабілітації перед суспільством за вчинений злочин. Зважаючи на різні темпи та акцентуацію формування готовності неповнолітніх засуджених до постпенітенціарного соціального включення, нами визначалися такі рівні її сформованості: *достатній* – характеризується засвоєнням повного обсягу правових знань та набуттям моральних якостей, необхідних для вирішення постпенітенціарних проблем, високою мотивацією повернення у суспільство; *середній* – характеризується фрагментарними правовими знаннями без їх осмислення, частковою сформованістю моральних якостей та низькою мотивацією, необхідною для адаптації у суспільстві; *низький* – характеризується поверхневими правовими знаннями з визначеної проблеми, відсутністю моральних якостей та мотивації, необхідної для постпенітенціарного соціального включення.

На етапі формувального експерименту було проведено із засудженими ЕГ коригувальні соціально-педагогічні заходи за напрямами правового, морального виховання та самовиховання, що спрямовані на формування соціального потенціалу неповнолітніх засуджених, а також заходи щодо коригування негативного впливу пенітенціарного середовища, попередження та подолання негативних наслідків пенітенціарної десоціалізації. За означеним спрямуванням проведено заходи з правового виховання за темами: „Роль права у житті людини і суспільства”, „Мої права та обов’язки за Конституцією України”, „Внутрішній розпорядок виховної колонії, права та обов’язки засуджених”, „Вирішувати тобі: за законом або по поняттях”, „Крок на зустріч” та ін.; з морального виховання:

„Справедливість та несправедливість”, „Честь і гідність людини”, „Справжня дружба”, „За скоєний злочин відповідаю особисто” та ін.; з самовиховання: „Створи себе сам” „Організуй себе” та ін.

Результатом впровадження моделі та запланованих заходів у рамках формульованого експерименту стали достовірні позитивні зміни у рівнях готовності неповнолітніх засуджених ЕГ до соціального включення, які відображені у табл. 1. Оцінка готовності неповнолітніх засуджених до соціального включення показала, що більш значущі статистичні зміни відбулися в експериментальній групі засуджених. Про це свідчить зростання відсотку засуджених в ЕГ, рівні готовності яких до постпенітенціарного соціального включення визначається як достатній (від 14,3% до 23,9%) та середній (від 25,4% до 49,2%), однак у КГ динаміка зростання означених рівнів готовності значно нижча та становить відповідно від 12,5% до 15,6% та від 25% до 34,4%.

Таблиця 1

Результати дослідження готовності неповнолітніх засуджених до постпенітенціарного соціального включення

Рівні готовності	До експерименту				Після експерименту			
	КГ		ЕГ		КГ		ЕГ	
	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.
Низький	62,5	20	60,3	38	50	16	26,9	17
Середній	25	8	25,4	16	34,4	11	49,2	31
Достатній	12,5	4	14,3	9	15,6	5	23,9	15

Отже, результати дослідно-експериментальної роботи із засудженими довели, що саме поєднання соціально-педагогічних заходів, спрямованих на формування соціального потенціалу неповнолітніх засуджених, із заходами, спрямованими на попередження та подолання негативних наслідків пенітенціарної десоціалізації, підвищує ефективність соціалізуючого процесу засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення актуальної проблеми соціалізації засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах, що виявляється в обґрунтуванні моделі соціалізуючого процесу означеної категорії осіб, відповідних їй етапів і стратегічних напрямів соціально-педагогічної роботи. Результати теоретичного й експериментального дослідження засвідчили вирішення поставлених завдань і дали підстави для таких висновків:

1. Традиційна система ресоціалізації засуджених неповнолітніх у виховних колоніях в умовах перебудови політичних, економічних і соціальних відносин у нашій державі не забезпечує повноцінну підготовку означеної категорії осіб до включення у соціальне оточення після звільнення, тому назріла потреба у коригуванні соціалізуючого процесу засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах. Доведено, що соціалізація – це комплексний процес включення

особистості у соціальне оточення, який може бути успішним за умови соціально спрямованого педагогічного управління. Вивчення проблем соціалізації неповнолітніх, схильних до делінквентної поведінки, дозволило окреслити технологію соціальної реабілітації означеної категорії осіб, яка сформувалася у вітчизняній практиці. Вона стала підґрунтям у проектуванні соціалізуючого процесу засуджених неповнолітніх та основою визначення функцій соціального педагога в організації соціально-педагогічної роботи у пенітенціарних установах.

2. Дослідження специфіки середовища та соціалізуючих процесів у пенітенціарних установах для неповнолітніх показало, що соціалізуючий процес засуджених у означених установах має складну структуру та спрямований на формування (збереження та нарощування) соціального потенціалу особистості з метою успішного постпенітенціарного включення її у соціальне оточення. Формування соціального потенціалу засуджених відбувається у процесі їх ресоціалізації. Однак, у виховних колоніях одночасно з позитивно спрямованим ресоціалізаційним процесом, під впливом негативних чинників відбувається і пенітенціарна десоціалізація неповнолітніх – процес втрати соціального потенціалу (цінностей і норм) під впливом негативних факторів пенітенціарного середовища, до якого засуджені вимушені адаптуватися. Доведено, що попередження та подолання негативного впливу чинників пенітенціарної десоціалізації сприяє підвищенню ефективності соціалізуючого процесу засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах.

3. Встановлено, що процес соціалізації нерозривно пов'язаний зі сформованістю правової культури особистості, з розумінням існуючих у суспільстві політичних, правових, етичних явищ, із засвоєнням приписів правових і моральних норм в якості власних життєвих установок. На основі цього, правове та моральне виховання визначено як стратегічні напрями процесу підготовки неповнолітніх, які перебувають у пенітенціарних установах, до включення у соціальне оточення після звільнення. З'ясовано, що в пенітенціарних установах часто порушується принцип добровільності у включенні неповнолітніх засуджених до ресоціалізаційного процесу. У зв'язку з цим наголошено, що засуджені мають бути свідомо готовими до ресоціалізації, а це досягається через самовиховання особистості, що можна вважати як ще один із основних стратегічних напрямів соціалізуючого процесу в пенітенціарній установі.

4. Результати констатувального експерименту виявили недостатній рівень готовності правопорушників до постпенітенціарного включення, що обумовлено низькою правовою культурою та відсутністю необхідних моральних якостей. Це зумовило необхідність проектування *моделі* соціалізуючого процесу засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах. Вона ґрунтувалася на соціально-педагогічному супроводі означеної категорії правопорушників, який включав наступні *етапи*: діагностика психічного і соціально-педагогічного стану підлітка; аналіз отриманої інформації та встановлення причин десоціалізації підлітка; сумісне опрацювання рекомендацій із соціально-педагогічного супроводу і складання планів комплексної допомоги для кожного підлітка; консультування всіх учасників супроводу про шляхи і способи вирішення проблем підлітка;

реалізація розроблених соціально-педагогічних заходів; аналіз ефективності виконаних заходів соціально-педагогічного супроводу, повторна діагностика вихованця; подальший соціально-педагогічний супровід розвитку підлітка.

Складовими елементами запропонованої моделі соціалізуючого процесу були суб'єкти соціально-педагогічного супроводу неповнолітніх у пенітенціарних установах, організацію та координацію дії яких має забезпечувати соціальний педагог. За основними стратегічними напрямками моделі соціалізуючого процесу засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах (правове, моральне виховання та самовиховання) окреслено форми, методи і прийоми роботи, необхідні для активізації соціалізуючого процесу неповнолітніх у пенітенціарних установах. Підкреслено, що правове виховання неповнолітніх у пенітенціарних установах є основною педагогічною складовою моделі соціалізуючого процесу засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах.

5. Доведено, що для організації та координування соціалізуючого процесу засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах назріла необхідність у залученні до соціально-педагогічної роботи професійно підготовлених соціальних педагогів. Їх завданням у пенітенціарній установі є створення сприятливих умов продуктивного соціального розвитку неповнолітнього засудженого та підготовки його до соціального включення після звільнення. Соціальний педагог пенітенціарної установи для неповнолітніх має виконувати наступні *професійні функції*: вивчати особливості характеру, моральні якості, рівень правосвідомості, ступінь десоціалізації засудженого; встановлювати контакти із засудженими, здійснювати обмін інформацією з іншими суб'єктами соціалізуючого процесу, визначати найефективніші стратегії соціальної допомоги; допомагати в соціальній реабілітації неповнолітнім засудженим, залучати до роботи соціальні служби, громадські організації, родичів засуджених тощо; проводити організаційну роботу щодо здійснення стратегій соціалізуючого процесу засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах; консультувати засуджених та інших суб'єктів соціалізуючого процесу з питань міжособистісних стосунків; проводити заходи щодо попередження проявів делінквентної поведінки з боку засуджених; виробляти моделі формування позитивної соціальної поведінки вихованця для успішної його ресоціалізації; надавати необхідну допомогу та підтримку засудженим у захисті від негативного впливу оточуючого середовища та ін.

Обґрунтовано структуру професійної компетентності соціального педагога пенітенціарної установи для неповнолітніх, яка включає рольові характеристики (знання, вміння) та професійні якості, необхідні для роботи в специфічних умовах пенітенціарних установ для неповнолітніх (професійної спрямованості, професійного мислення, експресивні, організаторські, комунікативні). Ознаками професійної непридатності соціального педагога до роботи в умовах пенітенціарної установи для неповнолітніх визначено: недостатній рівень самоактуалізації, низький рівень психічної стабільності, дискомфорт від роботи у режимній установі, відчуття страху впродовж роботи із засудженими, готовність до агресії щодо засуджених або їх родичів, протипоказання за станом здоров'я.

6. Позитивна динаміка рівня готовності неповнолітніх засуджених до

соціального включення у ЕГ засвідчила дієвість основних стратегічних напрямів моделі соціалізуючого процесу у пенітенціарних установах. За результатами експерименту, в ході якого були проведені соціально-педагогічні заходи за напрямами правового, морального виховання та самовиховання, спрямовані на попередження та подолання наслідків пенітенціарної десоціалізації, можна стверджувати, що поєднання соціально-педагогічних заходів, спрямованих на формування соціального потенціалу неповнолітніх засуджених, із заходами, що коригують негативний вплив пенітенціарного середовища підвищує ефективність соціалізуючого процесу засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах.

Проведене дисертаційне дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. *Перспективними* залишаються питання дослідження правового виховання та самовиховання засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах; соціально-педагогічних умов подолання пенітенціарної десоціалізації засуджених. Не менш важливого значення набуває питання цілеспрямованої підготовки соціальних педагогів до роботи в умовах пенітенціарних установ для неповнолітніх.

Основні положення дисертації відображено у таких публікаціях автора:

1. Коваль В.В. Правове виховання як необхідний компонент соціалізації неповнолітніх / В.В. Коваль // *Нова педагогічна думка* : Науково-методичний журнал. – Рівне, 2005. – №4. – С.18-25.

2. Коваль В.В. Девіантна поведінка неповнолітніх, технологія їх соціальної реабілітації / В.В. Коваль // *Наука і освіта* : Науково-педагогічний журнал Південного наукового центру АПН України. – Одеса, 2006. – №1-2. – С.103-108.

3. Коваль В.В. Соціальна адаптація неповнолітніх, звільнених з пенітенціарних установ / В.В. Коваль // *Нова педагогічна думка* : Науково-методичний журнал. – Рівне, 2006. – №2. – С.54-60.

4. Коваль В.В. Моральне виховання неповнолітніх у пенітенціарних установах як один з основних стратегічних напрямів підготовки їх до соціальної адаптації в суспільстві / В.В. Коваль // *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти* : Зб. наук. праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 34. – Рівне : РДГУ, 2006. – С.86-91.

5. Коваль В.В. Самовиховання неповнолітніх у пенітенціарних установах як один з напрямків їх успішної соціалізації / В.В. Коваль // *Нова педагогічна думка* : Науково-методичний журнал. – Рівне, 2007. – №4. – С.131-136.

6. Коваль В.В. Соціальний педагог у пенітенціарній установі для неповнолітніх / В.В. Коваль // *Нова педагогічна думка* : Науково-методичний журнал. – Рівне, 2008. – №2. – С.40-44.

7. Коваль В.В. Кримінальна поведінка неповнолітніх та їх соціалізація у пенітенціарних установах / В.В. Коваль // *Формування громадянського суспільства в контексті Європейської інтеграції*. Зб. наук. праць за матеріалами міжн. конф. МEGY. – Рівне, 2005. – С.171-176.

8. Коваль В.В. Соціально-педагогічний супровід засуджених неповнолітніх у

пенітенціарних установах / В.В. Коваль // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ. Збір. наук. праць. Частина 1, МЕНУ. – Рівне, 2008. – С.319-326.

9. Конституційне та адміністративне право: Програма для кооперативних технікумів та коледжів / [Совгір Т.В., Ємельянова К.І., Єрмоленко Н.В., Коваль В.В. та ін.]; уклад. М.П. Ктиторов. – К. : УКООПОсвіта, 2000. – С.10-14.

10.Кримінальне право та кримінальний процес : Контрольні завдання з програмою та методичними вказівками для студентів заочних відділень кооперативних технікумів і коледжів / [Ємельянова К.І., Іваниченко В.О., Коваль В.В., Столяров В.О. та ін.]; уклад. В.О. Столяров. – К. : УКООПОсвіта, 2002. – С.35-42.

11.Цивільний процес : Наочний посібник для студентів кооперативних технікумів і коледжів / [Андрашко М.П., Антипчук Г.В., Коваль В.В., Столяров В.О. та ін.]; уклад. В.О. Столяров. – К. : УКООПОсвіта, 2002. – С. 27-33.

12.Трудове право та право соціального забезпечення : Наочний посібник для студентів кооперативних технікумів і коледжів / [Ємельянова К.І., Іваниченко В.О., Коваль В.В., Столяров В.О. та ін.]; уклад. В.О. Столяров. – К. : УКООПОсвіта, 2002. – С.129-132.

13.Кримінальне право та кримінальний процес : Тести для визначення рівня знань, умінь та навичок студентів кооперативних технікумів і коледжів / [Ємельянова К.І., Іваниченко В.О., Коваль В.В., Столяров В.О. та ін.]; уклад. В.О. Столяров. – К. : УКООПОсвіта, 2002. – С.25-29, 95-97.

14.Кримінальне право та кримінальний процес : Методичні рекомендації та конспективний виклад питань для самостійної роботи студентів кооперативних технікумів і коледжів / [Ємельянова К.І., Іваниченко В.О., Коваль В.В., Столяров В.О. та ін.]; уклад. В.О. Столяров. – К. : УКООПОсвіта, 2002. – С.22-27, 125-127.

15.Кримінальне право та кримінальний процес: Наочний посібник для студентів кооперативних технікумів і коледжів / [Ємельянова К.І., Іваниченко В.О., Коваль В.В., Столяров В.О. та ін.]; уклад. В.О. Столяров. – К. : УКООПОсвіта, 2002. – С.33-37, 128-129.

АНОТАЦІЇ

Коваль В.В. Соціалізація неповнолітніх у пенітенціарних установах. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.05 – соціальна педагогіка. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2010.

Дисертаційне дослідження присвячене процесу соціалізації неповнолітніх у пенітенціарних установах. Проаналізовано стан проблеми соціалізації неповнолітніх правопорушників у соціально-педагогічній теорії та практиці, вивчено специфіку середовища та соціалізуючих процесів у пенітенціарних установах для неповнолітніх; опрацьовано авторське визначення соціалізуючого

процесу у пенітенціарних установах та пенітенціарної десоціалізації неповнолітніх. Розроблено модель соціалізуючого процесу неповнолітніх у пенітенціарній установі, визначено основні стратегічні напрями та етапи соціально-педагогічної діяльності в умовах пенітенціарних установ, місце та функції соціального педагога в організації соціально-педагогічного супроводу неповнолітніх правопорушників у пенітенціарній установі.

Ключові слова: соціалізуючий процес, соціальна адаптація, ресоціалізація, пенітенціарна десоціалізація, пенітенціарна установа, соціально-педагогічний супровід, соціальний педагог.

Коваль В.В. Социализация несовершеннолетних в пенитенциарных учреждениях. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.05 – социальная педагогика. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2010.

Диссертация посвящена процессу социализации несовершеннолетних в пенитенциарных учреждениях. В процессе исследования изучена степень разработки проблемы социализации несовершеннолетних правонарушителей в социально-педагогической теории и практике. Социализация рассматривается как комплексный процесс по включению личности в социальную среду через адаптацию и интериоризацию, который может быть успешным при условии социально ориентированного педагогического управления.

Установлено, что процесс социализации несовершеннолетних правонарушителей неразрывно связан с формированием правовой культуры личности, пониманием существующих в обществе политических и правовых явлений, усвоением правовых и моральных норм в качестве личных жизненных установок. На основании этого правовое и моральное воспитание определены как стратегические направления процесса подготовки несовершеннолетних осужденных к постпенитенциарной социальной адаптации. Определено, что несовершеннолетние правонарушители должны быть сознательно готовыми к ресоциализации. Это достигается через самовоспитание личности, что является еще одним стратегическим направлением социализирующего процесса несовершеннолетних осужденных в пенитенциарных учреждениях.

Выявлено, что процесс социализации осужденных в пенитенциарных учреждениях имеет сложную структуру и направлен на формирование социального потенциала личности с целью успешного постпенитенциарного включения его в социальную среду. Определено, что под негативным воздействием пенитенциарной среды, к которой осужденные вынуждены адаптироваться, происходит десоциализация несовершеннолетних (процесс потери социального потенциала).

Опираясь на результаты экспериментальной работы по направлениям правового, морального воспитания и самовоспитания, установлено, что именно коррекция негативного воздействия пенитенциарной среды повышает эффективность процесса социализации несовершеннолетних в пенитенциарных

учреждениях.

На основе теоретического и экспериментального изучения проблемы разработана модель процесса социализации несовершеннолетних в пенитенциарных учреждениях, определены основные стратегические направления и этапы социально-педагогической деятельности в условиях воспитательных колоний, место и функции социального педагога в организации социально-педагогического сопровождения несовершеннолетних правонарушителей.

Доказано, что для организации и координации социализирующего процесса несовершеннолетних осужденных в пенитенциарных учреждениях возникает необходимость в приобщении к социально-педагогической работе профессионально подготовленных социальных педагогов. Определены задания и функции социальных педагогов в организации социализирующего процесса несовершеннолетних осужденных в пенитенциарных учреждениях. Обоснована структура профессиональной компетентности социального педагога, а также определены основные критерии их профессиональной непригодности.

Диссертационное исследование не исчерпывает всех аспектов проблемы социализации несовершеннолетних в пенитенциарных учреждениях. Перспективными в исследовании остаются вопросы правового воспитания и самовоспитания несовершеннолетних в пенитенциарных учреждениях; социально-педагогические условия преодоления пенитенциарной десоциализации. Актуальным является вопрос целенаправленной подготовки социальных педагогов для работы в специфических условиях пенитенциарных учреждений для несовершеннолетних.

Ключевые слова: процесс социализации, социальная адаптация, ресоциализация, пенитенциарная десоциализация, пенитенциарное учреждение, социально-педагогическое сопровождение, социальный педагог.

V. Koval. The socializing under age children in penitentiary institutions. – Manuscript.

The thesis for getting the scientific degree of Candidate of Pedagogical Sciences in specialty 13.00.05 – social pedagogics – National M. P. Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2010.

The dissertation is devoted to the process of socializing under age children in penitentiary institutions. The condition of working up of the socializing under age infringers in the social pedagogical theory and practice were analyzed in the process of the study. Specify of the environment and socialized process in penitentiary institutions for under age children were study. On the base of theoretical and investigate experimental study of the problem the model of socializing under age children in penitentiary institutions worked out. The Phases and the main strategically ways in social pedagogical activity in the conditions of penitentiary institutions and the position and the role of social pedagogue in organization of social pedagogical support under age children in penitentiary institutions were determined.

Key words: socializes process, social adaptation, resocialisation, penitentiary desocialization, penitentiary institution, social pedagogical support, social pedagogue.